TIPOLOGIA ŞTAMPILELOR DE LĂMPI (*FIRMALAMPEN*) DESCOPERITE LA DUROSTORUM-OSTROV (FERMA 4)

Dan ELEFTERESCU*

Abstract: *The Lower Danube Museum of Calaraşi stores over 1,400 Roman lucerna oil lamps, most of them found by the author of this paper during surveys at the civilian settlement of Durostorum (Ostrov-Farm 4). Amongst them, 617 are of Firmalempen type, whose marks we hereby briefly review. The artifacts, of various qualities, bear the marks of workshops/pottery makers from the Empire's western or nearby provinces. The presence of moulds and scrap artifacts are indicative of the intense economic and production activities in the region. Even though many were found accidentally or during rescue surveys, the dating of the settlement ascribes the majority of the artifacts described below to the early 2nd-late 3rd century AD.*

Rezumat: *Muzeul Dunării de Jos Călăraşi deţine un număr de peste 1400 de lucerne romane descoperite, în marea lor majoritate, de autorul acestor rânduri în urma cercetărilor de teren şi sistematice pe teritorul aşezării civile de la Durostorum (Ostrov-Ferma 4). Dintre acestea, 617 opaiţe aparţin categoriei Firmalampen, mărcile păstrate făcând subiectul acestei foarte scurte treceri în revistă. Piesele, ce acoperă o largă paletă calitativă, poartă ştampile atribuite atât unor ateliere/meşteri din provinciile vestice ale Imperiului, cât şi din provinciile apropiate. Prezenţa tiparelor şi a pieselor rebutate dovedeşte intensa activitate economică şi de producţie din zonă. În pofida faptului că o bună parte dintre piese au fost descoperite fortuit sau în urma unor săpături de salvare, datarea aşezării (destul de strânsă), ne determină să încadrăm majoritatea pieselor prezentate în această lucrare de la începutul sec. al II-lea p.Chr. până spre sfârşitul celui următor.*

Keywords: *Durostorum–Ostrov; Moesia Inferior; Firmalampen; pottery workshops; lucerna oil lamp moulds.*

Cuvinte cheie: *Durostorum–Ostrov; Moesia Inferior; Firmalampen; ateliere de olari; tipare pentru turnarea lucernelor.*

INTRODUCERE

Muzeul Dunării de Jos Călăraşi deţine un număr de peste 1400 de lămpi, descoperite în marea lor majoritate, de către autorul acestor rânduri, în urma cercetărilor de teren şi sistematice pe teritorul aşezării civile de la Durostorum (Ostrov-Ferma 4). Dintre acestea 617 aparţin tipului *Firmalampen*. În articolul de faţă au fost luate în considerare 352 de opaiţe pe care se păstrează ştampila atelierului.

* Muzeul Dunării de Jos, str. Progresului, nr. 4, 910079, Călăraşi.

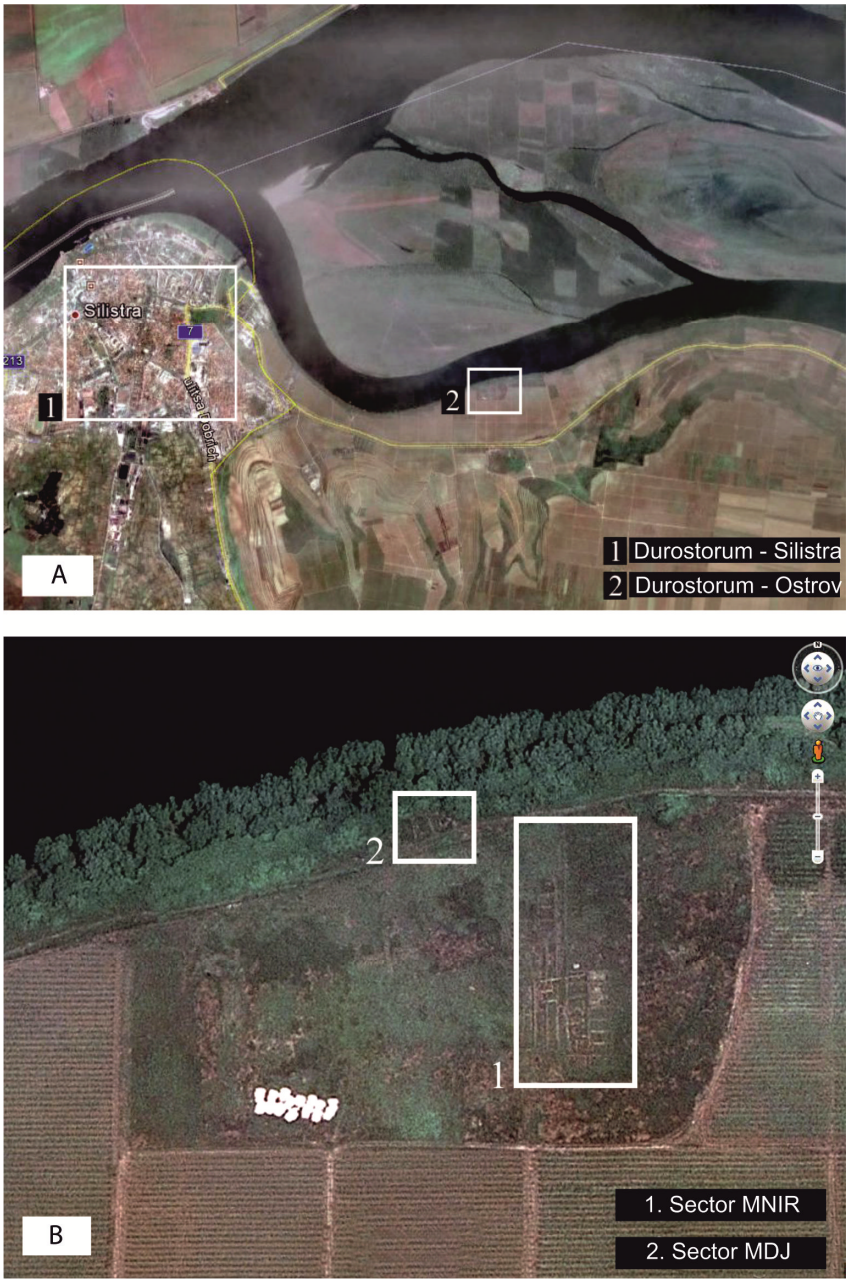

Fig. 1. Situl arheologic Durostorum / *The archaeological site of Durostorum*.

Aşezarea din care provin, aflată pe teritoriul Fermei 4 – Ostrovit (cod sit RAN 62547.01), este cunoscută în literatura de specialitate ca având legături economice şi, foarte probabil, administrative cu anticul Durostorum, aflat la mai puţin de 3,5 km spre vest[1] (Fig. 1A). Aşa cum am menţionat şi cu alte ocazii[2], aşezarea avea un profund caracter meşteşugăresc, certificat de descoperirea în zonă a mii de piese mărunte din lut, metal, os şi sticlă, multe rebutate, precum şi a numeroase cuptoare sau urme de cuptoare[3], gropi cu deşeuri. O bună parte din lucernele prezentate au fost descoperite în complexe menajere, câteva aflate într-o zonă situată în marginea aşezării (Fig. 1B), folosită sezonier pentru extragerea lutului şi refolosită, uneori concomitent, pentru depozitarea gunoaielor. Datarea acestei zone menajere, realizată pe baza descoperirilor numismatice, se întinde pe tot parcursul primelor trei sferturi ale sec. al II-lea p.Chr.[4].

Alte opaiţe au fost descoperite fie fortuit, pe malul Dunării, fie în urma recuperării materialului, prin săpături de salvare, din complexele prăbuşite (fântâni, gropi pentru extragerea lutului, gropi aflate în apropierea unor cuptoare de ars ceramica, în marea lor majoritate transformate secundar în gropi menajere)[5].

O parte dintre piesele incluse în studiul de faţă au mai fost publicate cu diferite ocazii[6]. Ţinând cont de numeroasele comentarii referitoare la economia acestui tip ceramic, rămase în suspensie (a se vedea în primul rând analizele făcute de W.V. Harris[7], D.M. Bailey[8] şi nu în ultimul rând de către C.-A. Roman[9]), ne limităm a

---

1 Asupra statutului juridic vezi: Vulpe 1976, 290; Suceveanu 1977, 69-70; Culică 1978a, 232; Doruţiu-Boilă 1978, 246-247; Culică 1978b, 115-118; Muşeţeanu 1990, 297-298; Muşeţeanu 2003, 15; Damian, Bâltâc 2007, 63-64, 67.

2 Elefterescu 2004-2005, 221; Elefterescu 2005a; Elefterescu 2005b; Elefterescu 2008; Elefterescu 2010a; Elefterescu 2010b; Elefterescu 2011a; Elefterescu 2011b; Elefterescu 2013.

3 Anghelescu 1955, 312; Anghelescu 1971; Elefterescu 1985; Muşeţeanu, Elefterescu 1988-1989, Muşeţeanu *et alii* 1997, 43; Muşeţeanu, Elefterescu, Bâltâc 1998-2000; Muşeţeanu, Elefterescu 2004.

4 Dima, Elefterescu 2009, *passim*.

5 Atât materialul descoperit în complexele studiate (Anghelescu 1971, 294; Culică 1980, 328; Muşeţeanu, Elefterescu 1985, 76-77; Muşeţeanu, Elefterescu 1988-1989, 106-107; Muşeţeanu, Elefterescu 1992, 238; Muşeţeanu *et alii* 1997, 43; Muşeţeanu, Elefterescu 2004, 124; Elefterescu 2013, 181-183), cât şi concluziile catalogului descoperirilor monetare din zonă (Dima, Elefterescu 2009, 5-37) ne determină să încadrăm majoritatea pieselor prezentate într-o perioadă cuprinsă între începutul veacului al II-lea p.Chr. şi până spre sfârşitul celui următor.

6 Petolescu 1971, nr. 2-4 şi 6, 665, 667; Muşeţeanu, Culică, Elefterescu 1980; Culică 1980, nr. 36, F5/1, 37, F5/5, 38, F5/3, 39, F5/4, 40, F5/8, 41, F5/11, 42b, F5/9, 42c, F5/10; Muşeţeanu 1987, Fig. 1; Muşeţeanu, Elefterescu 1992, nr 84, fig. 4.84; Muşeţeanu, Elefterescu 2008a, Fig. 125; Muşeţeanu, Elefterescu 2008b, Fig. 10-14.

7 Harris 1980.

8 Bailey 1987.

prezenta numai catalogul ştampilelor lizibile, a variantelor lor şi (ilustrat) dovezi ale producţiei.

Tabel 1. Mărcile lizibile descoperite la Durostorum / *Legible marks found at Durostorum* (Ostrov–*Ferma 4*): ACTI-2.; APOLAUSI-2; ARMENI-31; CAMPILI-8; CASSI-43; CDESSI-3; DECIMI-6; FAOR-6; FAVOR/F-2; FESTI-9; FLAVI-26; FORTIS-67; IANUARI-33; IEGIDI-2; F LUCIUS-6; LUPATI-2; OCTAVI-60; ORTI-1; PRUDE-1; RESTUTO-1; PROCLI-7; SEXTI-20; STROBILI-11; NERI-1; VETTI-6; VVV-1.

Mărci	**Număr**
ACTI	2
APOLAUSI	2
ARMENI	31
CAMPILI	8
CASSI	43
CDESSI	3
DECIMI	6
FAOR	6
FAVOR/F-2	2
FESTI	9
FLAVI	26
FORTIS	67
IANUARI	33
IEGIDI	2
F LUCIUS	6
LUPATI	2
OCTAVI	60
ORTI	1
PRUDE	1
RESTUTO	1
PROCLI	7
SEXTI	20
STROBILI	11
NERI	1
VETTI	1
VVV	1
TOTAL	**352**

[9] Roman 2006a.

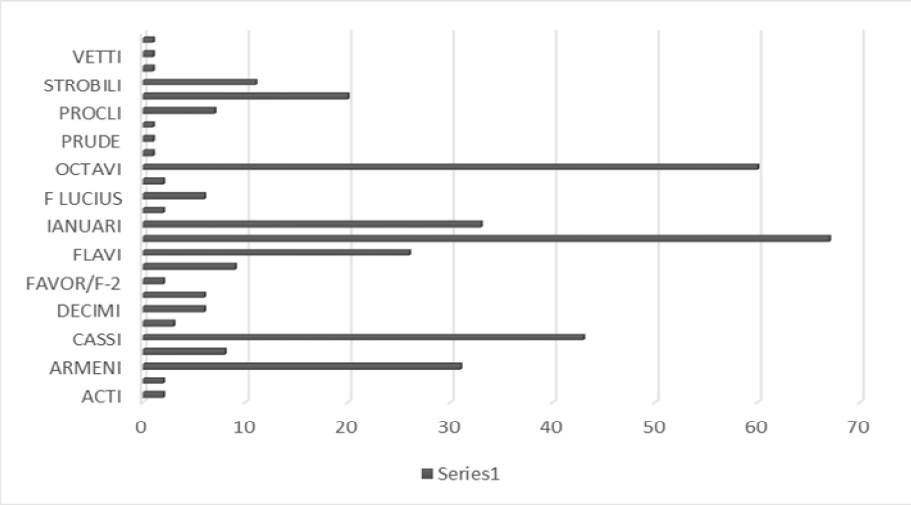

Grafic 1. Mărcile descoperite la Ostrov–*Ferma 4* / *The marks found at Ostrov–Ferma 4.*

CATALOG[10]

ACTI

2 piese.

Atelier de origine: ACTIUS? Inedită. Aspectul celor două exemplare (Inv. 2239, 22658), cât şi grafia ştampilelor le recomandă ca produse locale. Ştampilă cu litere de la

[10] Câteva precizări (tehnice) asupra catalogului: cu o singură excepţie (o piesă purtând ştampila OCTAVI, găsită sigur pe plaja Dunării, în aceeaşi locaţie şi aflată în colecţiile Muzeului Banatului Montan Reşiţa), sunt luate în discuţie numai lucernele aflate în colecţiile Muzeului Dunării de Jos Călăraşi. Numerele de inventar subliniate marchează piesa a cărei ştampilă este ilustrată. Uneori, în economia textului apare termenul de ştampilă decupată, termen ce trebuie explicat. Acestea sunt ştampile cuprinse într-un cartuş dreptunghiular cu margini drepte, bine reliefate faţă de restul bazei (ridicat 2-3 mm). Considerăm că avem de-a face cu aplicarea unei noi ştampile mai bune, mai lizibile sau a unui nou nume în procesul de creare a unui nou tipar sau a unui nou tipar. Ştampila respectivă va fi decupată de pe un alt opaiţ (întreg sau fragmentar), produs al acelui atelier sau adus. Ea poate fi modificată ca în cazul piesei purtând ştampila ORTI. O descoperire de exepţie de la Noviodunum (Topoleanu, Chrzanovski 2016), ne arată, credem noi, existenţa (în procesul creării unor noi tipuri de lucerne) unor arhetipuri pentru forma piesei. Şi credem că astfel se obţinea forma unui opaiţ pe care, în pasta crudă, se puteau adăuga ornamentele, ştampilele, putea fi modificată uşor forma, se puteau face corecţii, după care urma arderea şi, în cazul în care corespundea dorinţei meşterului, era ars şi folosit la obţinerea de tipare pentru noul tip creat. Numărul de ştampile stabilite tipologic este mai mic decât al celor catalogate. Sunt piese care nu au putut fi atribuite, sigur, unui grup din cauza stării de consevare precare sau a uzurii.

stânga la dreapta, geometrice, cu contur slab imprimat. Dimensiunea literelor: H[11] = 10,3 mm (Fig. 2/1).

APOLAUSI

2 piese.

Atelier de origine: Apolaustus îşi avea atelierul în nordul Italiei[12]. Cele două exemplare (Inv. 24487, 38470) provin cu siguranţă din acelaşi tipar. Relieful ştampilei greu lizibil. Litere de la stânga la dreapta, geometrice, înghesuite, cu contur slab precizat, de mici dimensiuni (H = 4,3 mm). Frapează diferenţa de profil dintre cele două nervuri circulare, puternice, ce înconjoară ştampila şi lipsa de contur a acesteia. Probabil că ştampila a fost obţinută prin copiere de pe o piesă aflată în circulaţie. Putem chiar afirma că dispariţia aproape totală a literelor centrale se datorează manipulării incorecte (apăsării şi îndoirii copiei, lut proaspăt, în timpul desprinderii de pe model) (Fig. 2/2).

ARMENI

31 piese.

Atelier de origine: provincial/local. Încă în dezbatere. Officina lui Armenius a primit în decursul timpului diferite localizări: Pannonia[13], Dacia[14], Moesia Inferior[15]. Sigur este că piesele purtând această ştampilă provin din provinciile apropiate. Singurul tipar cunoscut, descoperit la Romula[16], dovedeşte o posibilă producţie (în opinia noastră, singurele dovezi sigure în cazul unei producţii ceramice locale sunt piesele rebutate şi eventual analizele fizico-chimice) sau/şi în acest centru. Face parte, alături de piesele semnate FLAVI, RETUTUS, RESTUTI, RESPECT, MUA şi o parte din piesele semnate IANUARI, dintr-un grup specific provinciilor dunărene. O ştampilă, unitară ca aspect, prezintă totuşi opt variante de grafie, după cum urmează:

ARMEN

1. Litere scurte, groase, bine conturate. A, R, M, aflate în ligatură. E şi N lipite. Hastele literei N curbate. Litera I lipseşte cu desăvârşire, nepunându-se problema unui accident. Un singur exemplar (Inv. 44732). Dimensiunea literelor: H = 8,4 mm (Fig. 2/3).

---

11 Abrevieri: H = înălţime.

12 Loeschcke 1919, 296; Gostar 1960, 175; Buchi 1975, 6-7.

13 Băluţă 1961, 194.

14 Apulum (Gostar 1961, 192, 195), Romula (Popilian 1994).

15 Novae (Čičikova 1974, 164; Čičikova 1987, 169), Tomis (Gostar 1961, 192).

16 Popilian 1996, 84, fig. 5.

Fig. 2. Ştampile de pe opaiţe *Firmalampen* descoperite la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4) / *Marks on Firmalampen found at Durostorum*–Ostrov (Ferma 4).

Fig. 3. Ştampile de pe opaiţe Firmalampen descoperite la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4) / *Marks on Firmalampen found at Durostorum*–Ostrov (Ferma 4).

ARMENI

2. Literele A, R, M în ligatură, E şi N se ating, I liberă. Literele A şi I legate de cercul de pe margine. Litere subţiri, hasta dreaptă a literei A frumos curbată, bucla literei R închisă. Două piese (Inv. 22874, 34213). Dimensiunea literelor: H = 8,1 mm (Fig. 2/4).

3. Literele A, R, M în ligatură, E şi N se ating, I liberă. Literele A şi I legate de cercul de pe margine. Mici diferenţe faţă de precedenta, bucla literei R uşor întredeschisă şi pe litera M un accident. O singură piesă (Inv. 2238). Dimensiunea literelor: H = 8,6 mm (Fig. 2/5).

4. Foarte posibil să-şi aibă originea într-un exemplar al tipului precedent. Două piese (Inv. 34397, 34402). Dimensiunile literelor, probabil, apropiate de cele ale tipului precedent (Fig. 2/6).

5. Avându-şi originea clară în tipul 2, în urma recopierilor, literele sunt uşor îngroşate, iar dimensiunile piesei s-au micşorat. 11 piese (Inv. 2396, 2232, 2233, 2236, 2241, 2456, 2457, 24496, 40294, 43324, 51476). Dimensiunea literelor: H = 8 mm (Fig. 2/7).

6. Două piese fragmentare (Inv. 24513, 47406). A, R, M în ligatură, R deschis. Dimensiunea literelor: H = 8,9 mm (Fig. 2/8).

7. Identică cu precedenta, dimensiuni mai mici. Opt piese (Inv. 2230, 2231, 2234, 2235, 2237, 2240, 2386, 41966). Dimensiunea literelor: H = 7,3 mm (Fig. 2/9).

8. O singură piesă (Inv. 28265), identică cu piesele grupului precedent. Dimensiuni mai mici (H = 7,1 mm) (Fig. 2/10).

CAMPILI

8 piese.

Atelier de origine: Officina lui Campilius, activă în Italia de Nord la începutul sec. II p.Chr. şi prezentă până spre începutul celui următor[17]. Toate piesele de dimensiuni medii, unitare ca formă, aspect, dimensiuni, inclusiv grafica ştampilei. Aceasta este de dimensiuni mici şi cu un aspect îngrijit. Litere geometrice, corecte ca formă, înghesuite. A şi M apropiate, practic unite. Hasta semicirculară a literei P neterminată. Hasta orizontală a lui L lipită de I. Toate ştampilele de la stânga la dreapta. Între ele există foarte mici diferenţe date, foarte probabil, de recopierea modelelor.

1. Prima grupă cuprinde două piese produse în acelaşi tipar (Inv. 34924, 39073), îngrijit lucrate cu litere corect trasate, înghesuite (se ating, fără a fi însă în

[17] Loeschcke 1919, 296; Gostar 1960, 177-178; Buchi 1975, 16-17.

ligatură), de mici dimensiuni (H = 4,5mm). Litera C mai subţire decât restul literelor, A-ul fără hastă orizontală, bucla literei P incomplet trasată (Fig. 2/11).

2. A doua grupă cuprinde tot două piese (Inv. 2451, 39986), din care cel puţin una (Inv. 39986) este produsă într-un tipar aflat într-o relaţie imediată cu cel al pieselor precedente. Piesele sunt lucrate puţin mai neîngrijit. Grafia identică dar cu diferenţele normale (litere uşor mai groase, cu contur mai şters, literele C, A, M lipite puternic) date de folosirea unor tipare uzate. (H = 4,6 mm) (Fig. 2/12).

3. Două piese (Inv. 2243, 44665), obţinute din tipare identice (filiaţie orizontală) dar cu grade diferite de uzură. Dimensiuni uşor mai mici (H = 4,3 mm) decât precedentele; este foarte posibil să reprezinte o primă recopiere după piese din primul grup. Toate literele par unite. Apare şi o deformare a ştampilei datorată probabil manipulării defectuoase (la scoaterea din tipar) (Fig. 2/13).

CASSI

43 piese.

Atelier de origine: Officina nord-italică a lui Cassius produce Firmalampen[18] şi alte tipuri de lucerne de la începutul sec. II p.Chr. până la începutul secolului următor[19]. Ştampila, cu toate diferenţele de dimensiune, numărul mare de tipare, gradul lor de uzură, păstrează caracteristicile originale, timpurii (litere clare, geometrizate). Ligaturile dintre litere, atunci când apar, sunt rezultatul unor accidente şi "înghesuiri" ale ştampilei, literele fiind în general lipite. Cu două excepţii (inv. 2246 şi 44677), ale căror ştampile sunt retrograde şi răsturnate, la celelalte piese ştampilele sunt orientate de la stânga la dreapta.

1. Ştampilă de dimensiuni medii (H = 8,6 mm), cu litere clare, bine conturate. Hastele literelor sunt în general barate. Litera C cu bucla puternic profilată. Hastele oblice ale literei A continuă şi după intersectare, existând şi hasta orizontală. A şi S se ating. Al doilea S puţin mai mic. I-ul atinge nervura ce mărgineşte ştampila. Patru piese (inv. 2252, 44674 – scrierea este retrogradă şi răsturnată – inv. 44934, 47903) (Fig. 2/14).

2. Grupa cu cel mai mare număr de piese (25), de fapt o continuare a grupei precedente, conţinând piese la care ştampila, în urma recopierilor, îşi schimbă uşor aspectul (literele sunt în general mai îngroşate, prin repetarea recopierii devin mai neclare, iar la o parte dintre lămpi literele C, A, S sunt legate). Există şi diferenţe şi de mărime.

2a. opt opaiţe de dimensiuni medii spre mari (inv. 2244, 2247, 2251, 37117, 38475, 44669, 44677, 51522). Ştampila puţin mai mare decât la tipul precedent (H = 9,4-9,8 mm). Cu câteva exepţii (Inv 2244, 44669), ce par a fi produse în ateliere vestice,

[18] Loeschcke 1919, 296; Gostar 1960, 178.

[19] Buchi 1975, 19-21.

restul pieselor sunt, credem, dacă nu în totalitate, măcar în bună parte produse ale atelierelor locale (Fig. 2/15).

2b. cuprinde tot opt piese, de dimensiuni medii (Inv. 2253, 2254, 2256, 2255, 37115, 44740, 46745, şi probabil 2259). Ştampila îşi păstrează dimensiunile (H = 9,4-9,8 mm). Opaiţele 2253, 2256 şi 37115 par produse, dacă nu în acelaşi tipar, sigur în tipare aflate în filiaţie pe orizontală. Opaiţul cu nr. 44740 se diferenţiază prin îngroşarea (accidentală) a literei C şi surplusurile de material ce apar pe ştampilă (Fig. 2/16).

2c. în această grupă am cuprins opt piese (Inv. 2248, 2249, 2257, 2467, 24515, 28266, 44523, 46749) de dimensiuni mici. Ştampila este micşorată (H = 7,8-8 mm). Foarte interesant este că dacă din punct de vedere al ştampilei ele sunt grupate două câte două (2248, 2467; 2257, 46749; 44523, 28266 şi 24515, 2249), această împărţire se păstrează şi din punctul de vedere al aspectului general. Menţionăm că, aşa cum am mai arătat, acest fapt nu înseamnă neapărat producerea lor în ateliere diferite, mult mai probabilă fiind, credem, producerea lor în momente de activitate diferite, şarje diferite, de către lucrători diferiţi. Piesele celui de-al treilea grup (Inv. 44523 şi 28266), de o calitate a pastei şi a coacerii net superioară, ne arată clar cât de lipsite de fundament şi subiective pot fi clasificările (pastă, coacere, culoare) făcute fără a beneficia de analize fizico-chimice. Mai mult, între tiparele pieselor 44523 şi 2249 există o legătură clară şi imediată. Exemplarele acestei grupe dovedesc foarte bine cât de uşor pot să apară false variante, forma de ovoid a cercurilor certificându-ne filiaţia indubitabilă a acestor piese, indiferent de diferenţele de mărime şi, în acelaşi timp, de numărul de „paşi" (în sensul de recopieri) faţă de piese din grupa 2a (Inv. 2244, 2251, 2247) (Fig. 2/17).

2d. o singură piesă (Inv. 2250), cu dimensiuni mai mici (H = 7,8 mm) în raport cu cele ale grupei precedente; sigur un alt nivel (aflat în aval) de recopiere (Fig. 2/18).

3. Grupa cuprinde patru piese (Inv. 51477, 33187, 47409, 2258), din care primele două sunt sigur mai apropiate de prototip (litere mai clare şi mai subţiri). Aproape identică cu grupa 2b, diferenţa constând în uşoara deplasare a ştampilei spre dreapta (litera C atingând nervura iar I-ul devenind liber) (Fig. 2/19).

4. O singură piesă (tip Buchi Xb, Inv 2245), care este sigur produsă în afara aşezării, foarte probabil un produs occidental. Ştampila se remarcă în primul rând prin alungirea literei C, unită la ambele capete de litera A. Se remarcă o distanţă mare, relativ, dintre S şi I (care este şi mai gros). Rotunjirea părţii superioare a literei A ne arată clar că avem de a face cu o nouă scriere a ştampilei (Fig. 2/20).

5. Cuprinde o singură piesă (Inv. 2246), de mici dimensiuni, cu ştampilă retrogradă şi răsturnată, având literele grupate pe centru, relativ subţiri, distincte, bine conturate. Grafia este asemănătoare totuşi cu a celorlante. Dimensiunea literelor: H = 8 mm (Fig. 3/1).

6. O singură piesă (Inv. 51573), care din punct de vedere volumetric şi al aspectului general face parte dintr-un grup de opaiţe produse probabil în zonă. Pe spate, într-un cerc grosolan, foarte probabil ştampila CASSI, cu litere mult deformate. Posibil decupată. Litere înalte (H = 15 mm), C-ul cu unghiuri drepte, hasta superioară scurtă, litera A deschisă larg, în ligatură cu hasta inferioară a literei C şi a probabilei litere S. Hasta orizontală a literei A lipsă. Urmează un grup compact şi torsionat de trei haste (doi de S şi ?) datorate unei posibile încercări de corectare-delimitare. Ştampila este încheiată cu litera I, simplă, clară (Fig. 3/2; 6/7).

CDESSI

3 piese.

Atelier de origine: Officina nord-italică a lui Caius Dessius este activă începând cu prima jumătate a sec. II p.Chr.[20]. Descoperirea la Emona a unor opaiţe însoţite de monede de la Aurelian şi Licinius l-a determinat pe Nicolae Gostar să afirme că „din categoria Firmalampen, este lucerna care a cunoscut cea mai îndelungată circulaţie”[21]. Număr mic de piese (Inv. 2261, 20864, 44453), unitare morphologic; acelaşi tipar sau tipare în paşi foarte apropiaţi. Ştampila, orientată de la stânga la dreapta, păstrează caracteristicile originale, timpurii (litere clare, geometrizate). Ligaturile dintre litere, atunci când apar, sunt rezultatul unor accidente şi a “înghesuirii” ştampilei, literele fiind în general lipite. C-ul aproape circular. Dimensiunea literelor: H = 7,9 mm (Fig. 3/3).

DECIMI/DECIM

6 piese.

Atelier de origine: Officina acestui meşter (Decimus) are o localizare încă nesigură (Italia de Nord[22] şi/sau Pannonia[23]. În pofida faptului că are o largă (teritorial) răspândire în Imperiu (Italia, Gallia, Britannia, Pannonia, Moesia Inferior)[24], este documentată printr-un număr mic de piese, unitare morfologic, provenind din tipare în paşi foarte apropiaţi. Tot Cristian-Aurel Roman consideră ca perioadă de circulaţie a acestei mărci sfârşitul sec. II și sec. III p.Chr.[25]. Ştampila, orientată de la stânga la dreapta, păstrează caracteristicile originale, timpurii (litere clare, geometrizate). Litere subţiri, frumos desenate, bine delimitate, cu o uşoară descreştere de înălţime de la stânga la dreapta. Litera D este cea mai înaltă, iar hasta verticală este lipită de primul cerc. Literele nu se ating, mai mult, hasta verticală a

20 Buchi 1975, 48.

21 Gostar 1960, 178.

22 Loeschcke 1919, 296; Russu 1962, 470.

23 Iványi 1935, 33; Gostar 1960, 189.

24 Roman 2006b, 60.

25 Roman 2006b, 60.

literei E este uşor curbată pentru a face loc literei D. Literele descresc uşor de la stânga la dreapta (H lit. D = 6,9 mm; H lit. M = 5,3 mm) (Fig. 3/4).

FAVOR, FAVOR/F, FAOR

6 piese.

Piese unitare morfologic, tipare în paşi foarte apropiaţi; posibil o singură filiaţie (Inv. 2266, 2267, 24488, 37114, 44673, 47908). Ştampila, orientată de la stânga la dreapta, păstrează caracteristicile originale, timpurii (litere clare, geometrizate). Fundul mult adâncit. Dimensiunea literelor: H = 5,9 mm (Fig. 3/5).

FAVOR, FAVOR/F

2 piese.

Atelier de origine: atelierul lui Favorinus, aflat „undeva în nordul Italiei"[26] sau în Pannonia[27], îşi începe activitatea în a doua jumătate a sec. II p.Chr., fiind activ până în prima jumătate a celui următor[28]. Două piese (Inv. 2264, 2265) unitare morfologic. Sigur piesele provin din acelaşi atelier, foarte posibil din acelaşi tipar şi şarjă, mai mult, credem că provin din acelaşi complex, fiind afectate în aceeași măsură. Ştampila retrogradă, orientată de la dreapta la stânga, păstrează caracteristicile originale, timpurii (litere clare, geometrizate). Pe fund, înscrisă în două cercuri, retrograd, ştampila bine profilată – cununa/FAVOR/F. Literele asemănătoare cu cele din ştampila FAOR, dar A şi V în ligatură. Ştampila are legături clare, acelaşi producător, meşter sau lucrător cu piesele purtând ştampila FAOR. Dimensiunea literelor: H = 6 mm (Fig. 3/6).

FESTI

9 piese.

Atelier de origine: Festus, producător nord-italic activ din epoca flaviană târzie până în prima jumătate a sec. al III-lea p.Chr.[29]. Nouă piese (Inv. 2247, 2268, 2269, 2270, 20879, 22786, 37119, 44676, 55324) de dimensiuni mici, unitare morphologic; sigur aceiaşi filiaţie. Litere clare, corecte, geometrice, de la stânga la dreapta. Literele F şi E apropiate, literele T şi I se ating uşor, S-ul depărtat de cele două grupe. Hastele marcate (cu bară) la capete. Dimensiunea literelor: H = 4,8-5 mm (Fig. 3/7).

---

26 Gostar 1960, 180.

27 Alicu 1994, 29.

28 Roman 2006b, 61-62.

29 Roman 2006b, 63.

Fig. 4. Ştampile de pe opaiţe Firmalampen descoperite la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4) / *Marks on Firmalampen found at Durostorum*–Ostrov (Ferma 4).

FLAVI

26 piese.

Atelier de origine: producător provincial. O analiză la zi, pertinentă şi foarte bine documentată, asupra localizării oficinei vezi la Florin Topoleanu[30]. Piese de dimensiuni medii şi puţin înalte, de multe ori chiar şi toarta este turtită, relativ unitare morfologic, ştampila având la origine un singur prototip. În general, firnisul nu acoperea tot vasul. Aspectul grosolan, ornamentarea bordurii (ornamente ce apar pe opaiţe cuprinse în alte categorii morfologice), predominarea tipurilor cu semidisc sau fară disc aşează prototipul undeva în zonele provinciilor dunărene. Ştampila prezintă în general variante datorate clar numeroaselor multiplicări, în cazul FLAVI a fost păstrată semnătura, litere largi, puternic deschise, F-ul şi L-ul caracteristice. Există totuşi un grup la care avem, după credinţa noastră, o clară refacere/rescriere a ştampilei. La foarte multe piese, datorită unei proaste diluţii a firnisului sau a unei degresări incorecte a pastei, acesta a alunecat, existând suprafeţe întinse neacoperite şi mari diferenţe de nuanţe rezultate în urma unor grosimi diferite a filmului-peliculei.

1a. 12 piese (Inv. 2271, 2272, 2276, 2277, 2285, 2286, 2287, 24516, 34404, 43325, 46754, 46755). Litere subţiri, foarte bine conturate, larg-deschise, F-ul şi L-ul puternic individualizate, A-ul fără hastă orizontală. Dimensiunea literelor: H = 9,1 mm (Fig. 3/8).

1b. asemănătoare cu nr. 2272 dar literele ceva mai groase, cu contur neclar. Şase piese (Inv. 2273, 2274, 2275, 2278, 2279, 2280). Dimensiunea literelor: H = 9 mm (Fig. 3/9).

1c. o singură piesă (Inv. 2284), asemănătoare cu una din piesele grupului 1b (Inv. 2274), din care sigur provine, dar dintr-un tipar cu foarte multe accidente şi cu relieful foarte şters. F-ul cu partea inferioară ştearsă, hasta literei A mult îngroşată, lipită în unghiul lui L, de asemenea îngroşat. Ultimele litere, V şi I, greu de distins, par că şi-au păstrat caracteristicile. Dimensiunea literelor greu de definit (Fig. 3/10).

2. Şase piese, din două tipare (Inv. 2283, 39070, 44940, şi 2281, 2282, 2403). Clară refacere a ştampilei. Bine profilată, cu litere mari, îngroşate, F, L, A în ligatură, I mai scurt. Dimensiunea literelor: H = 11,4-11,8 mm (Fig. 3/11). Foarte posibil, cu câteva mici exepţii (2282, 34404), toate piesele să fie produse în acelaşi atelier, diferenţele ce apar fiind date de starea tiparului, lucrător, calitatea arderii, timpul producerii (atelierul poate rămâne, dar îşi poate schimba proprietarul, meşterul, lucrătorii, structura pieţei etc.).

FORTIS

67 piese.

Atelier de origine: Officina celui mai prolific (şi cel mai copiat?, imitat?), de departe, producător este localizată lângă Mutina (Modena), la Savignano sul Panaro,

---

30 Topoleanu 2012, 72-73.

şi şi-a început producţia în ultimile decenii ale sec. I p.Chr. (opaiţe ale acestui producător fiind descoperite la Pompei). Producţia acestui tip de opaiţ continuă în sec. II p.Chr., supravieţiund chiar şi în cel următor[31]. Piese purtând această marcă (considerate ca fiind imitaţii provinciale) sunt fabricate şi circulă până la mijlocul sec. IV p.Chr.[32]. Cu toate că este, de departe, cea mai des întâlnită în Imperiu şi că există diferenţe mari de dimensiuni între piese, această ştampilă păstrează o clară şi remarcabilă unitate grafică. Câteva exemplare provin clar din ateliere occidentale. O bună parte din opaiţe mai pot fi grupate şi pe ateliere (sau în perioade diferite ale aceluiaşi atelier). Toate ştampilele de la stânga la dreapta.

1. Două nervuri, cea interioară mai ştearsă şi mai subţire de obicei. Litere frumoase, drepte, geometrice. F-ul cu capetele hastelor orizontale barate. S-ul cu bucla superioară mai turtită şi cu capetele hastelor barate. Şase piese (Inv. 2297, 2318, 2322, 24493, 40334, 44737 – mai şters, litere uşor mai groase, F-ul şi O-ul se ating). Dimensiunea literelor: H = 7,2 mm (Fig. 3/12).

2. Păstrează caracteristicile generale. Nervurile, la unele piese, uşor ovalizate. Literele sunt îngroşate şi cu contur şters. De dimensiuni ceva mai mici decât precedenta. 28 de piese (Inv. 2289, 2290, 2291, 2300, 2305, 2306, 2308, 2311, 2315, 2316, 2317, 2320, 2321, 2326, 2445, 2460, 2466, 15396, 20883, 33194, 38480, 43318, 43319, 44727, 46568, 47405, 51520, 51523). Dimensiunea literelor: H = 5,4-5,7 mm (Fig. 3/13).

3. Ca dimensiuni se încadrează între primele două grupe. Unele lucrate grosolan. Literele îşi pierd conturul, sunt scurte şi groase. Deasupra ştampilei se observă un punct înscris în cerc. Cele două nervuri sunt trasate grosolan, cel interior mai subţire. 13 bucăţi (Inv. 2295, 2298, 2302+2307, 2303, 2309, 2312, 2319, 2324, 2455, 20892, 44680, 44681, 44933). Dimensiunea literelor: H = 6,4 mm (Fig. 3/14).

4. Asemănătoare cu o piesă din prima grupă (Inv. 2297), dimensiuni mai mici dar, nu datorate unor copieri repetate ci apărute prin rescrierea/prin crearea unui nou model. Litere frumoase, clare, subţiri. Două nervuri, cea interioară mai mică. Patru piese (Inv. 2292, 2293, 2294, 2301), foarte probabil din acelaşi tipar. Dimensiunea literelor: H/F = 5,5 mm; H/T = 5,4 mm (Fig. 3/15).

5. Asemănătoare grupei precedente. Litere frumoase, înghesuite, lipite fără a fi însă în ligature (F-O, R-T, I-S). Două nervuri, cea interioară mai subţire, cu mici diferenţe de dimensiuni. Opt piese sigur (Inv. 2299, 2304, 2310, 2323, 2325, 2794, 37112, 37113) şi două probabil (Inv. 2288, 2452). Dimensiunea literelor: H = 5,3 mm (Fig. 3/16).

6. O singură piesă, din păcate fragmentară. De foarte mari dimensiuni (Inv. 38479). Dimensiunea literelor: H/F = 9,6 mm; H/O = 9,3 mm (Fig. 3/17).

---

31 Sapelli 1979, 123; Buchi 1975, 65-93.

32 Čičikova 1974, 158.

7. O singură piesă fragmentară (Inv. 33181). Se vede clar cum pentru crearea modelului ştampilei s-a folosit un fragment decupat. Dimensiunea literelor: H = 6,9-7,2 mm (Fig. 3/18).

IANUARI

33 piese.

Atelier de origine: producător nord-italic, prezent în aşezare numai prin produse de factură provincial/locală, lucru întâlnit şi în Dacia, unde din cele opt variante catalogate de Nicolae Gostar şase nu mai au nici o legătură aparentă cu piesele nord-italice[33]. Număr mare de piese, unitare stilistic şi ca dimensiuni. Şi această ştampilă păstrează o clară unitate grafică. Majoritatea cercurilor ce circumscriu ştampilele sunt trasate grosolan.

1. Două cercuri, cel interior mai şters şi mai subţire de obicei. Literele nu se ating. I-urile mai mici şi lipite de cercul interior, primul fiind şi mult săltat. A-ul şi R-ul apropiate de dimensiunile I-urilor. Literele N, U, A cu aproximativ 30% mai mari. O singură piesă (Inv. 41967). Dimensiunea literelor: H/R = 6 mm; H/N = 8,4 mm (Fig. 3/19).

2. Asemănătoare cu precedenta. Literele A şi N se ating, N şi U în ligatură. I-urile uşor curbate, primul A începe să se curbeze. Literele în creştere de la stânga la dreapta.

11 piese (Inv. 2327, 2328, 2334, 2336, 2337, 2338, 2341, 2343, 34401, 37065, şi probabil 40292 – retrogradă). Dimensiunea literelor: H/R = 8,9 mm; H/N = 8,4 mm (Fig. 3/20).

3. Asemănător cu tipurile precedente. I-ul puţin mai mic face corp comun cu cercul ce circumscrie ştampila, N-ul şi U-ul în ligatură. Două piese (Inv. 2329, 46748). Dimensiunea literelor: H/A = 8 mm; H/N = 9,3 mm (Fig. 3/21).

4. Toate literele cu colţurile rotunjite, fără atingeri şi fără ligaturi. Litera I stă practic deasupra hastei mici a literei R. Două piese (Inv. 2330. 2333). Dimensiunea literelor: H/A = 9,5 mm; H/N = 9,9 mm (Fig. 4/1).

5. Asemănătoare cu piesele grupei precedente, literele înguste şi alungite, I-urile mai mici, N şi U în ligatură, A şi R se ating. Cinci piese (Inv. 2335, 2331 – accidental literele se ating 2344, 24483 şi 2340). Ultimele trei provin din acelaşi tipar şi sunt scrise retrograd. Dimensiunea literelor: H/A = 10,6 mm; H/I = 6,7 mm (Fig. 4/2).

6. Literele A, N, U în ligatură şi curbat-alungite. Litera R foarte largă în raport cu celelalte. Două piese (Inv. 2332, 34399). Dimensiunea literelor: H/A = 11 mm; H/I = 6,3 mm (Fig. 4/3).

7. Asemănătoare pieselor din tipurile 4 şi 6. Cresc de la stânga la dreapta. Toate puternic alungite şi rotunjite. Literele nu au ligaturi şi se ating numai accidental, datorită

[33] Čičikova 1974, 158.

unei manipulări neglijente a pieselor în stare crudă. I-urile ating cercul interior. Cinci piese (Inv. 2342, 2339, 15391, 40333, 43323). Piesele 2339 şi 15391 au acelaşi tipar cu piesa 2342. Dimensiunea literelor: H/A (primul) = 7,1 mm; H/U = 11 mm (Fig. 4/4).

IEGIDI

2 piese.

Atelier de origine: Iegidius a operat probabil în regiunile Veneto şi Emilia la începutul sec. II p.Chr.[34]. Numai două piese (Inv. 20868, 44729), produse dacă nu în acelaşi tipar, sigur în tipare aflate în filiaţie pe orizontală. Litere clare, de la stânga la dreapta, fără ligaturi, la o oarecare distanţă totuşi de prototip. Dimensiunea literelor: H = 6,2 mm (Fig. 4/5).

F/LUCIUS

6 piese.

Atelier de origine: producător nord-italic activ din sec. II p.Chr. până în cel următor[35]. Şase piese (Inv. 2372, 2373, 34220, 44728, 44747, 54594), produse dacă nu în acelaşi tipar, sigur în tipare asemănătoare. Litere clare, de la stânga la dreapta, fără ligaturi, se ating uşor, apropiate de prototip. Sub ştampilă se observă o coroniţă cu panglica desfăşurată. Dimensiunea literelor: H = 6,8 mm (Fig. 4/6).

LUPATI

2 piese.

Atelier de origine: Lupatus, avându-şi officina în Italia de Nord, îşi începe activitatea la începutul sec. II p.Chr., aceasta fiind continuată pe tot parcursul acestui secol şi chiar în cel următor[36]. Numai două piese (Inv. 2370, 2399), produse dacă nu în acelaşi tipar, sigur în tipare asemănătoare. Litere clare de mici dimensiuni, de la stânga la dreapta, fără ligaturi, la o oarecare distanţă totuşi de prototip. Dimensiunea literelor: H = 5,8-6 mm. (Fig. 4/7).

NERI

1 piesă.

Atelier de origine: Nerius a avut, se pare, officina lângă Mutina (Modena). Lucernele purtând această ştampilă au circulat de la începutul sec. II p.Chr. până în prima jumătate a secolului următor[37]. O singură piesă (Inv. 38473) şi aceasta

---

34 Buchi 1975, 107-109.

35 Roman 2006b, 65-66.

36 Buchi 1975, 117-119.

37 Gostar 1960, 184-185; Buchi 1975, 123-124.

fragmentară. Litere geometrice, uşor neregulate. Forma ciudată a literei N, cu prima hastă vizibil alungită în jos (par două litere în ligatură), şi distanţa mare la care este plasată litera I par a indica crearea tiparului cu litere decupate de pe alte ştampile. Dimensiunea literelor: H = 5,4 mm (Fig. 4/8).

OCTAVI

60 piese.

Atelier de origine: Officina lui Octavius a fost stabilită în Italia de Nord, de la sfârşitul sec. I p.Chr. până în prima parte a celui următor[38]. Ne-am permis să introducem în catalog şi o piesă purtând ştampila OCTAVI, găsită sigur pe plaja Dunării, în aceeaşi locaţie. Aceasta, ajunsă în colecţiile muzeului din Reşiţa, a fost publicată de Ovidiu Bozu[39]. Dacă ţinem seama de numărul foarte mare de piese (60), poate fi considerată cea mai unitară ştampilă. Scrise, cu o singură exepţie (Inv. 2362), de la stânga la dreapta. Subliniem că, în pofida faptului că piesele se împart din punct de vedere dimensional în trei categorii – o primă grupă cuprinzând piese de dimensiuni mai mari şi o grupă ce conţine piese de dimensiuni medii –, dimensiunile literelor variază foarte puţin. Marea majoritate au fost acoperite în totalitate de firnis.

1. Litere frumoase, clare. (Ø cercului = 40 mm; H/O = 5,5 mm; H/I = 5,8 mm). Litera O, poate atinge accidental marginea cercului. 17 piese (Inv. 2345, 2348, 2349, 2351, 2353, 2358, 2359, 2360, 2366, 2367, 34936, 41741, 44668, 47907, 51519, 51521 şi piesa aflată în colecţiile Muzeului din Reşiţa). Dimensiunea literelor: H = 5,8-6 mm (Fig. 4/9).

2. Asemănătoare cu precedenta categorie, dar sub ştampilă apare un ornament în formă de coroană şi probabil o frunză de palmier (mult geometrizată). Patru piese (Inv. 2362, 38477, 39072 41738). Dimensiunea literelor: H = 5,9-6 mm (Fig. 4/10).

3. Litere frumoase, clare, puţin mai mici decât piesele grupei precedente. O-ul uşor aplecat spre dreapta. Raza cercului = 3,8 mm; H/ O= 5,6 mm; H/ I= 4,8. 24 de piese (Inv. 2346, 2347, 2350, 2354, 2355, 2357, 2361, 2363, 2364, 2365, 3000, 20887, 22659, 28263, 33192, 34407, 34923, 37129, 38472, 44571, 44670, 44675, 44679, 47906). Dimensiunea literelor: H = 5,9-6 mm (Fig. 4/11).

ORTI

1 piesă. (Inv. 2371)

Atelier de origine: posibil local. Un fragment dintr-un disc de opaiţ identic, descoperit în campania din 1998 în SIIC, pare a fi un rebut (pastă de culoare negru intens, cenuşie la suprafaţă, fără urme de firnis). Din păcate, acesta din urmă, produs

---

38 Buchi 1975, 126-131; Roman 2006b, 67.

39 Bozu 1981, 143, fig. 2a; Bozu 2008. 41, nr. 88.

sigur local, poate fi o simplă copie după piesă sau după o piesă asemănătoare purtând această ştampilă. Un singur exemplar (variantă a tipului Buchi Xb). Ştampila retrogradă şi răsturnată, ORTI, litere clare, geometrice, R-ul uşor curbat pentru a face loc literei O. Se vede foarte clar că cele patru litere fac parte dintr-o ştampilă mai mare, foarte probabil FORTIS[40], din care au fost decupate, decuparea interesând chiar şi parte superioară a literei O. Dimensiunea literelor: H = 6,5 mm (Fig. 4/12).

PROCLI

7 piese.

Atelier de origine: Officina lui Procvli/Proclus/Proculinus, situată în nordul Italiei, a fost activă la începutul sec. II p.Chr.[41]. Şapte piese (Inv. 20885, 42930, 44935, 47408, 47905, 51524, 51518). Ştampilă unitară. Litere clare, geometrice, de la stânga la dreapta. Cu toate că numărul mic, unitatea lor stilistică, material etc. ar îndreptăţi căutarea producătorului în afara zonei, existenţa unei mici deformări a cercurilor pe partea dreaptă a ştampilei (ce face sigură, dacă nu folosirea aceluiaşi tipar, măcar folosirea unor tipare aflate pe acelaşi palier) alături de o piesă (Inv. 47408), ce pare a fi rebutată, ne obligă să le considerăm produse locale. Dimensiunea literelor: H = 6,7 mm (Fig. 4/13).

PRUDE

1 piesă.

Atelier de origine: puţine sunt opaiţele purtând această ştampilă cunoscute până în prezent. Au fost semnalate câteva piese în Pannonia, Dalmatia şi Moesia Inferior[42]. Producător nord-italic? Un singur exemplar (Inv. 2368). Posibil import. Elegant, aspect îngrijit; pe fund, încadrată de trei cercuri ovoidale, ştampila PRUDE. Aceasta din urmă pare decupată. Dimensiunea literelor: H = 7,7 mm (Fig. 4/14).

RESTUTO

1 piesă.

Atelier de origine: produs local. Un singur exemplar (Inv. 2369). Foarte probabil produs în acelaşi atelier cu cel puţin o parte din opaiţele (provinciale/locale) semnate RETUTUS[43], IANUARI – cu unul seamănând foarte mult. De menţionat că la şcoala din Ostrov am văzut, în vara anului 1997, un opaiţ (cu semidisc) purtând ştampila RETUTUS, piesă descoperită pe malul Dunării, în dreptul aşezării de la Ferma 4.

---

40 Muşeţeanu 1987, 77-78.

41 Gostar 1961, 186; Buchi 1975, 137.

42 Iványi 1935, 16, 31-32, nr. 2673; Čičikova 1974, 159, nota 28.

43 Čičikova 1974, 164, planche 36.5.

Legături clare, stilistice şi de grafie cu unele opaiţe purtând ştampila IANUARI. Litere înghesuite, R-ul îngustat puternic, hasta inferioară a literei E tăiată oblic pentru a face loc literei S. Aceasta este groasă, având hastele curbe largi. Hasta superioară se află în ligatură cu primul T, cea inferioară încadrează ultima hastă a literei E. Cei doi T, de dimensiuni mari şi aflaţi în ligatură, acoperă literele U, ce au dimensiuni mult mai mici; ultima literă, O, de înălţimea T-urilor, ovoidală şi mult îngustată. Dimensiunea literelor: H/T = 10 mm; H/U = 5,6 mm (Fig. 4/15).

SEXTI

20 piese.

Atelier de origine: localizarea oficinei, probabil, în Italia de Nord; aceasta a fost activă în sec. II p.Chr.[44].

Grupă unitară din punct de vedere morfologic şi al ştampilei în raport cu numărul relativ mare de piese (20). Litere frumoase, clare, geometrice, de la stânga la dreapta. Posibil să fi existat un număr mic de tipare originale. Trei grupe de ştampile:

1. Litere clare, geometrice, frumoase. Chiar dacă nu putem fi siguri că sunt produse în acelaşi tipar, este sigur că majoritatea au fost realizate în acelaşi atelier, în tipare aflate pe acelaşi palier. Zece piese (Inv. 2314, 2379, 2381, 2382, 2385 – puţin mai mica – 20875, 38466, 39984, 42932, 44524). Dimensiunea literelor: H = 5,8 mm (Fig. 4/16).

2. Asemănătoare cu precedenta, litere mai îngrijite. Sub ştampilă se observă o coroană ornamentală foarte frumos realizată, mărginită de două puncte înscrise în cerc. Deasupra ştampilei se află un punct identic. Este foarte posibil ca acest tip să fie anterior şi datorită faptului că modelul şi-a pierdut din contur, prin preluări repetate, fiind mai greu de refăcut – pur şi simplu a fost şters şi zona nivelată. Şase piese (Inv. 2380, 2384, 38474, 38476, 42936, 47407). Piesa cu numărul 38474 pare a fi un rebut; foarte posibil aceasta este identică cu nr. 42936. Dimensiunea literelor: H = 5,7 mm (Fig. 4/17).

3. Asemănătoare cu precedentele, mult mai mică. Deasupra ştampilei un semn în forma literei V. Trei piese (Inv. 2383, 2387, 2398). Dimensiunea literelor: H = 4,4 mm. (Fig. 4/18).

STROBILI

11 piese.

Atelier de origine: Officina lui Strobilus este în general localizată în Italia nordică (probabil la Gazzoli presso Magreta, în apropiere de Mutina (Modena), devenind activă la sfârşitul sec. I p.Chr.[45]. Cu excepția a două piese, grupa este unitară

[44] Gostar 1960, 186; Buchi 1975, 144-146.

[45] Gostar 1960, 186-187; Buchi 1975, 147-152.

din punct de vedere morfologic şi al grafiei în raport cu numărul mare de piese. Litere geometrice, relativ clare, înghesuite (ultimele două litere în ligatură). Cercurile ce încadrează ştampila trasate/retrasate grosolan. Aproape toate ştampilele sunt greu lizibile. Posibil să fi existat un număr mic de tipare. Practic, un singur tip de ştampilă. Singura grupă ce cuprinde un exemplar de tip Loeschcke IX. 11 piese (Inv. 2374, 2375, 2376, 2377, 2378+2471, 2469, 20870, 20890, 33185, 37138, 46750). Dimensiunea literelor: H = 6,1 mm (Fig. 4/19).

VETTI

6 piese.

Atelier de origine: oficină nord-italică, funcţională începând din prima jumătate a sec. II p.Chr.[46]. Şase piese (Inv. 2464, 2465, 2468, 20895, 37110, 56326) care, foarte probabil, provin din acelaşi atelier, posibil din tipare aflate în filiaţie pe orizontală. Literele geometrice, de la stânga la dreapta, nu se ating. Groase, uşor neregulate, cu defecte şi slab conturate, sigur foarte departe de prototip. V-ul cu hastele curbate spre interior, hastele orizontale ale literei E foarte scurte, aproape şterse, aceasta semănând cu un I mai gros. Cei doi T grosolan trasaţi, I-ul aproape şters. Sub ştampilă se observă un ornament în formă de cunună, ce apare şi pe ştampile semnate SEXTI. Dimensiunea literelor: H = 5,6 mm (Fig. 4/20).

V V V

1 piesă (Inv, 34212).

Atelier de origine: local? /provincial? Pe fund, înscrisă în două cercuri grosolan trasate, o ştampilă formată prin repetarea de trei ori a cifrei V cu bare deasupra şi dedesubt. Dimensiunea literelor: H = 7,1 mm. Înălţimea ştampilei cu tot cu bare: H = 9,6 mm (Fig. 4/21).

CONCLUZII

Aşa cum am arătat, avem dovezi clare că în aşezarea de la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4) exista o producţie de obiecte din ceramică, inclusiv de opaiţe (vezi şi Fig. 5/1-5). Lucru absolut normal pentru orice fel de locuire la acest nivel (care beneficiază de resursele necesare – lut, lemn, apă, piaţă –, indiferent de poziţia geografică, economică sau politică în Imperiu. Astfel, considerăm că diferenţele de pastă, aspect sau calitate nu înseamnă neapărat producerea opaiţelor în ateliere diferite. De multe ori, mai probabilă pare producerea în momente de activitate diferite, în şarje diferite, de lucrători diferiţi (şi menţionăm aici că pe câteva piese, aparţinând altor tipuri

[46] Gostar 1960, 187; Buchi 1975, 159-160.

morfologice, apar semne clare de lucrător, în general mici crestături, unele repetate, situate pe lateralele opaiţului). Este logic ca un produs mai slab calitativ, atât din punct de vedere al aspectului, cât şi al rezistenţei sau fezabilităţii, să fie mai puţin tentant, din cauza valorii mici adăugate, pentru un comerţ la distanţă, scăzând chiar şi şansele de a fi purtat de cumpărător/proprietar pe distanţe lungi.

Fig. 5. Tipare de opaiţe (1, 3) şi rebut (2) descoperite la Durostorum / *Lamp moulds (1, 3) and scrap (2) found at Durostorum*.

Multe variante ale ştampilelor "provinciale" sunt un rezultat clar al numeroaselor multiplicări, şi spunem asta remarcând că, în cazul ştampilelor "clasice/nord-italice", refacerea unui model-ştampilă poate trece neobservată, dată fiind caligrafia corectă, geometrică a acesteia şi dimensiunile standard[47]. Avem şi cazuri – ORTI, PRUDE – în care ştampilele au fost decupate şi ataşate pe un alt tipar;

[47] Dimensiuni unitare, ce uşurau depozitarea şi transportarea lor (uneori, dată fiind calitatea şi preţul lor, pe distanţe lungi). De fapt, credem că însăşi forma compactă, cu nervură puternică, clar întărită de cei trei sau doi butoni, lipsa torţii la opaiţele de tip Firmalampen au fost cerute nu numai de pragmatismul meşteşugarului roman dar şi de nevoia obţinerii unor piese fiabile şi cu rezistenţă la transport (să nu uităm şi de posibilitatea existenţei unor contracte, unor afinităţi cu mediul militar. Vezi în acest sens Harris 1980, 140-141; Roman 2006a, 287).

în primul caz, foarte posibil să avem şi o modificare, prin eliminarea unor litere, posibil FORTIS-ORTI[48].

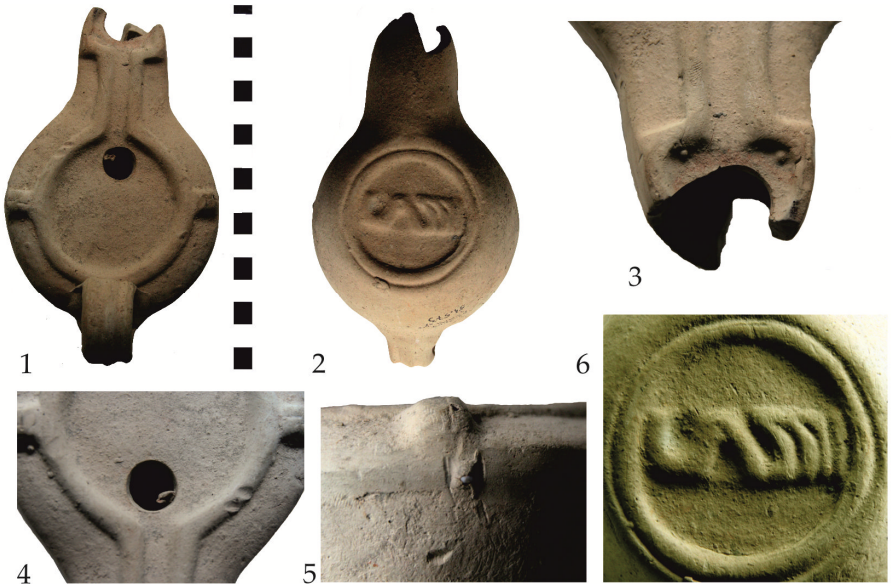

Fig. 6. Opaiţ de tip Firmalampen descoperit la Durostorum / *Firmalampe found at Durostorum*.

Este posibil ca uneori diferențele foarte mari, de număr, de arie de răspândire (atât geografică, cât și temporală) dintre piese practic identice ca aspect, calitate, volum etc., dar purtând ştampile ale unor officinae diferite (vezi spre exemplu aspectul asemănător, până la identitate, dintre piesele purtând marca FESTI cu piesele – de dimensiuni mici – purtând ştampila FORTIS şi SEXTI, probabil copiate în acelaşi atelier), să fie rezultatul unor contracte, unor afinităţi cu mediul militar, pe care producătorii l-au însoțit în noile teritorii, unde şi-au creat practic o piaţă şi şi-au deschis filiale[49].

Care era însă statutul acestor ateliere, statutul producătorilor, dacă erau legate/legaţi sau nu de oficinele de origine, cât de extinsă şi care era nivelul economic şi structura demografică a pieţei deservite ne este greu, dacă nu imposibil, să apreciem. Studierea unui atât de mare număr de piese permite numeroase observaţii de finețe, observaţii care, din păcate, de multe ori, mai mult ridică noi probleme decât le rezolvă pe cele existente.

---

48 Muşețeanu 1987, 77-78.

49 Vezi şi Harris 1980, 140-141; Roman 2006a, 287.

BIBLIOGRAFIE

Alicu, D. 1994, *Opaiţele romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti.

Anghelescu, N. 1955, *Cercetări şi descoperiri arheologice în raioanele Călăraşi şi Slobozia*, SCIV 6, 1-2, 311-330.

Anghelescu, N. 1971, *Figurine romane din lut ars de la Durostorum*, Pontica 4, 289-296.

Bailey, D.M. 1987, *The roman terracotta lamps industry Another view about exports*, în Oziol, Th., Rebuffat, R. (eds), *Les lampes de terre cuite en Méditerranée. Tablle ronde du C.N.R.S., tenue à Lyon du 7 en 11 décembrie 1981*, Travaux de la Maison de l'Orient 13, Lyon, 59-63.

Băluţă, C.L. 1961, *Opaiţele romane de la Apulum I*, Apulum 4, 189-220.

Bozu, O. 1981, *Câteva piese romane de la Durostorum în depozitele Muzeului Judeţean de Istorie Caraş-Severin din Reşiţa*, Banatica 6, 141-144.

Bozu, O. 2008, *Catalogul pieselor romane şi daco-romane din colecţiile Muzeului Banatului Montan*, Reşiţa.

Buchi, E. 1975, *Lucerne del Museo di Aquileia I, lucerne romane con marchio di fabrica*, Associazioni Nazionale per Aquileia, Aquileia.

Čičikova, M. 1974, *„Firmalampen" du limes danubiene en Bulgarie*, în Pippidi, D.M. (ed.), *Actes du IXe Congres International d`etudes sur les frontieres romaines*, Mamaia, 6-13 sept. 1972, Bucureşti-Köln-Wien, 155-165.

Čičikova, M. 1987, *Pottery lamps from Novae (Lower Moesia)*, IzvestiaSofia 37, 153-172.

Culică, V. 1978a, *Estampilles de la XIe légion Claudia de Durostorum*, Dacia, N.S. 22, 225-238.

Culică, V. 1978b, *Cu privire la lagărul legiunii a XI-a Claudia la Dunărea de jos*, Pontica 11, 113-118.

Culică, V. 1980, *O groapă menajeră din sec. II e.n. din teritoriul municipiului Durostorum*, Pontica 13, 315-329.

Damian, P., Bâltâc, A. 2007, *The civil Roman settlement of Ostrov-Durostorum, International Colloquim Important Sites from the Pre-Roman and Roman Time on the Lower Danube Valley (4th century BC-4th century AD)* în *Proceedings of the International Colloquim Galaţi, 10th-12th of May 2007*, Istros 14, 61-70.

Dima, M., Elefterescu, D. 2009, *Les monnaies de Durostorum – Ostrov (4e siécle av. J.-C.-6e siécle ap. J.-C.)*, Collection Moneta 86, Wetteren.

Doruţiu-Boilă, E. 1978, *Über den Zeitpunkt der Verleihung des Munizipalrechts in Scythia Minor*, Dacia, N.S. 23, 245-248.

Elefterescu, D. 1985, *Un cuptor de epocă romană pentru ceramică de la Durostorum*, CCDJ 1, 81-85.

Elefterescu, D. 2004-2005, *Statuete votive din plumb de la Durostorum*, Pontica 37-38, 221-238.

Elefterescu, D. 2005a, *s.v. creuzete, probe de turnare, rebuturi*, în Jugănaru, G. (ed.), *Aspecte privind prelucrarea şi circulaţia metalelor în Dobrogea din preistorie până în evul mediu*, Tulcea, 45, 60-63.

Elefterescu, D. 2005b, *s.v. măsuţe miniaturale, statuete, din plumb*, în Jugănaru, G. (ed.), *Aspecte privind prelucrarea şi circulaţia metalelor în Dobrogea din preistorie până în evul mediu*, Tulcea, 65-67.

Elefterescu, D. 2008, *Obiecte de os de la Durostorum (I)*, Pontica 41, 219-297.

Elefterescu, D. 2010a, *Un tipar pentru turnarea bronzului descoperit la Durostorum*, Peuce, S.N. 8,163-166.

Elefterescu, D. 2010b, *Piese miniaturale din plumb de la Durostorum*, Angelescu, M.V. *et alii* (eds.), *Antiquitas istro-pontica: Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, Cluj-Napoca, 493-496.

Elefterescu, D. 2011a, *Dovezi ale producţiei de fibule la Durostorum-Ostrov*, în *Arheologia mileniului I p.Chr.*, II, Ploieşti, 93-102.

Elefterescu, D. 2011b, *A mould for casting ornamental bronze buttons discovered at Durostorum-Ostrov*, în Piso, I. *et alii* (eds.), *Scripta classica. Radu Ardevan sexagenario dedicata*, Cluj-Napoca, 127-133.

Elefterescu, D. 2013, *Evidence of bronze working at Durostorum*, ActaMN 50, 1, 181-222.

Gostar, N. 1960, *Inscripţiile de pe lucernele din Dacia romană*, ArhMold 1, 149-209.

Gostar 1961, *Inscripţiile de pe lucernele din Dacia romană,* ArhMold 1, p. 149210.

Harris, W.V. 1980, *Roman Terracotta Lamps: The Organization of an Industry*, JRS 70, 126-145.

Iványi, D. 1935, *Die Pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Ubersicht*, DissPann 2, 2, Budapesta.

Loeschcke, S. 1919, *Lampen aus Vindonissa*, Zurich.

Muşeţeanu, C. 1987, *O nouă lucernă de la Durostorum*, SCIVA 38, 1, 77-78.

Muşeţeanu, C. 1990, *Contribuţii privind topografia Durostorului*, SCIVA 41, 3-4, 293-299.

Muşeţeanu, C. 2003, *Atelierele ceramice romane de la Durostorum. În colaborare cu Dan Elefterescu*, Monografii IV, MNIR, Bucureşti.

Muşeţeanu, C., Culică, V., Elefterescu, D. 1980, *Lampes á estampille de Durostorum*, Dacia, N.S. 25, 283-307.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D. 1985, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum (I)*, CCDJ 1, 67-81.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D. 1988-1989, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum (II)*, CCDJ 5-7, 89-119, 1990.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D. 1992, *Contribuţii privind ceramica romană de la Durostorum (III)*, Pontica 25, 221-239.

Muşeţeanu, C., *et alii* 1997, *Şantierul arheologic Ostrov (jud. Constanţa)*, CCAR. Campania 1996, 43.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D., Bâltâc A. 1998-2000, *La typologie des fours céramiques de Durostorum*, CAMNI 11, 411-423.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D. 2004, *Contribuţii privind Ceramica romană de la Durostorum IV*, Peuce, S.N. 2, 95-142.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D. 2008a, *Les ateliers de lampes de Durostorum, Roman*, C-A., Gudea, N. (eds), *Lychnological Acts*, 2, Cluj-Napoca, 183-185.

Muşeţeanu, C., Elefterescu, D. 2008b, *Les ateliers de lampes de Durostorum*, în *ΦΙΛΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Mélanges à la mémoire de Niculae Conovici*, CCDJ 25, 135-148.

Petolescu, C. 1971, *Opaiţe romane din Dobrogea*, Apulum 9, 665-672.

Popilian, Gh. 1994, *Despre lucernae-le cu marca ARMENIUS*, Anuarul Olteniei, S.N. 9, 47-60.

Popilian, Gh. 1996, *Sur les lampes avec la marque d`Armenius*, RCRF Acta 33, 81-90.

Roman, C-A 2006a, *Lămpi din Dacia. Producţie locală şi materie primă*, în Bondoc, D. (ed), *In honorem Gheorghe Popilian*, Craiova, 286-299.

Roman, C-A. 2006b, *Lamps from Dacia Porolissensis*, Zalău.

Russu, I.I. 1962, *Recenzie la N. Gostar, Inscripţiile de pe lucernele din Dacia romană, ArhMold 1, 149-209*, SCIV 13, 2, 467-471.

Sapelli, M. 1979, *Lucerne fittili delle civiche racocolte archeologiche*, Milano.

Suceveanu, A. 1977, *Viaţa economocă din Dobrogea romană*, Bucureşti.

Topoleanu, F. 2012, *Lămpile antice din colecţiile Muzeului Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova-Ploieşti*, Ploieşti.

Topoleanu, F., Chrzanovski, L. 2016, *Une découverte lychnologique unique à Noviodunum (Tulcea, Roumanie): des archétypes, des moules et leur productions…*, în *Histoires Materielles: terre cuite, bois, métal et autres objets. Des pots et des potes: Mélanges offerts à Lucien Rivet (sous la direction de David Djaoui)*, Archéologie et Histoire Romaine 33. Collection dirigée par Christophe Pellecuer, Édition Mergoil, Autun, 181-192.

Vulpe, R. 1976, *Studia Thracologica*, Bucarest.